

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ АЙРЫМ ЖЕР-СУУ АТТАРЫ ЖӨНҮНДӨ

“Манас” эпосу көлөмү жана сапаты жагынан дүйнөдөгү эпостордун ичинен биринчи орунда турат. Бекеринен К.Карасаев: “Манас” эпосу – кыргыз элинин турмушунун көркөм энциклопедиясы” деген аныктама бербеген чыгар. Эпостун артыкчылыгы – мазмунундагы окуялардын дааналыгы, реалдуулугу ономастикалык маалымдуу-лугунда. Чыгармада жер, суу, адам аттары, этнонимдер ж.б. көп кездешет. Ономастикалык атоолор ондогон, жүздөгөн жылдарды камтып, кээде ондогон кылымдар сакталгандыктан, тилдик ар кандай өзгөрүүлөргө учурайт. Мындай көрүнүштөрдү аталган чыгармада учураган топонимдерден байкоого болот. Эпостогу топонимдер кеңири аймакты камтыйт. Ал Кыргызстандан сырткары Түштүк жана Батыш Азия, Европа өлкөлөрү, Африканын айрым аймактарындагы аттарында да кездешет. Эпостогу көпчүлүк аталыштар, негизинен, Кыргызстанда, Казакстанда, Кытайда, ошондой эле Алтайда учурайт. Манас деген антропоним жогоруда аталган өлкөлөрдүн аймактарында бир нече ирет кайталангандыгы өзгөчө кызыгууну жаратып, антропотопоним катары дарыянын, тоонун, шаардын, райондун, чокунун ж.б. аттарында кездешет. *Манас* – **ман** жана **ас** деген эки сөздөн туруп, **ман** – “баатыр”, ал эми **ас** – “киши” деген мааниден келип чыккан. Окумуштуулар арасында антропонимдин чечмелениши тууралуу көптөгөн түшүндүрмөлөр, аныктамалар учурайт.

Эпостогу топонимдерди эки топко бөлүп кароо зарыл, анткени чыныгы реалдуу турмушта кездешкен топонимдер бар, ошону менен катар эле, айтуучулар тарабынан (манасчылар) ойдон чыгарылган эпикалык топонимдер да учурайт. Лингвистика илиминде ойдон чыгарылган топонимдерди изилдөө анчалык маанилүү эмес, ошондуктан биз төмөндө реалдуу турмушта учураган Сагымбай Орозбаков менен Саякбай Каралаевдин варианттарындагы “Манас” трилогиясынын биринчи бөлүмүндөгү топонимдердин айрымдарынын келип чыгыш маселелерине кыскача токтололу.

Айдың-Көл. Эпосто Алтайдагы чакан көлдөрдүн аты катары берилет. Ысык-Көл облусунун Тоң районунда да ушундай аталышта көл бар. К.К.Юдахиндин сөздүгүндө «Айдың – лунный свет, место освещенное лунным светом». *Айдың-Көл* – «чистое зеркальное озеро» – деп берилген. Айрым изилдөөчүлөрдүн ойлоруна кошулуу менен, И.Б.Молдобаев “О гидрониме Ала-Көл” деген макаласында *Ала-Көл көлү* кээ бир чыгарма, эмгектерде *Айдың-Көл* формасында да колдонулгандыктан, эки гидроним маанилеш деп көрсөтөт. Э.М.Мурзаевдин сөздүгүндө: “*Айдың* – открытая (незаросшая) вольная поверхность большого озера, отдельные озеровидные плесы в русле и пойме реки. *Айдың-Көл* – большое открытое озеро. Термин часто встречается в народных песнях и художественной литературе как эпитет к озеру в значение «необозримое» – деп жазган. Кыргыз, казак элдеринде тоолуу жерлердеги туш тарабы ачык, кең, жайык, чалкар, даңгыл, суусу тунук көлдөрдү *Айдың-Көл* деп аташкан. Биздин оюбузча, *Айдың-Көл* – “ачык, кең көл”.

Ак-Сай – эпосто Ат-Башы менен Какшаал тоолорунун аралыгындагы өрөөн. Кыштоо, жайлоо. Жумгал районунда суу жана жер аты катары учурайт. Ак-Сай топоними Казакстанда, Россиянын Ростов, Волгоград областтарында да кездешет. Мурзаев аны Ак-Суу деп караган. Түркия менен Азербайжанда *сай* сөзү көбүнчө «чай» формасында келип, «өзөн» (суу) маанисинде берилет. Казак окумуштуусу Е.Койчубаев азыркы казак тилинде *сай* сөзү семантикалык жагынан төмөндөгүдөй маанилерде колдонулгандыгын көрсөтөт: «*сай* употребляется в знач. «лощина, белка, расщелина» а частично как «ущелье» (южн. говор).

Ак-Сай тууралуу элдик жана илимий көз караштарды талдай келгенибизде, Ак-Сай топониминин биринчи компоненти “ак түс”, экинчи компоненти байыркы түрк тилдериндеги “суу” маанисин билдирип, *ак суу* деген мааниден келип чыккан.

Борду, Борду-Тоо – тоо, аймак аталышы. Тескей Ала-Тоонун түштүк тармагындагы тоонун, Борбордук Тянь-Шандагы өрөөн тибиндеги мөңгүнүн, суунун аты да ушундай аталышта. *Борду* топониминдеги *-ду* мүчөсү байыркы *-ды* мүчөсүнүн өзгөргөн түрү. Топоним “бору көп жер” деген мааниден келип чыккан.

Жумгал. Суунун, өрөөндүн аты. Базар-Турук менен Кызарт суусунун кошулушунан Жумгал суусу түзүлөт, Э.М.Мурзаев «Жумгал монголдун *дзун* - *сол же чыгыш*, жана *гол* – *өзөн*, *суу* деген сөздөрүнөн келип чыккан» деп жазган. Бул пикирди өз эмгегинде Д.Исаев кубаттап, *Жумгал* сөзү кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрүнө ылайык өзгөрүп кеткенин белгилеген [6, 95].

Жууку. Эпосто Алайкуудагы **Ала-Жууку** тоосу. Жети-Өгүз районундагы суунун, ашуунун, көлдүн, мөңгүнүн, өрөөндүн, тоонун аты да ушундайча аталган. *Жууку* сөзү алтай тилиндеги «дьюука» – «аң» («овраг»), аңгек («ров») дегенге туура келет. Топонимист К.Конкобаев Ош облусундагы *Жуука* – «овраг» [8, 48] «аң» деген маанисинен келип чыккандыгын көрсөткөн. Топоним Борбордук Азияда «кууш», «тар» маанилериндеги капчыгайларды да туюндурат. Тоолуу Алтай Автономиялык областында *Жуукалуу* деп аталган айыл, *Жуука* аталган суусу да кездешет [12, 181]. *Жууку* – “аң”, “аңгек” деген мааниден келип чыккан.

Көкөмерен. Монгол тилинен которгондо *көк суу* дегенди билдирет. [6, 94].

Кажырты. Кажыр, кожыр – *чоң-чоң гранит таштар менен капталган бийик дөбөлөр* дегенди билдирет. Биздин пикирде, Жумгалдагы *Кажырты* – «граниттщ, таштуу жер» деген мааниден да келип чыгышы ыктымал.

Коңур. Жумгал өрөөнүндө. Жайыт жер. *Коңур* сөзү бизче «суу чыкпаган кургак жер» дегенди түшүндүрөт. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө *коңур* сөзүнүн үчүнчү «кургак, кичине, ымдалышкан, сууланган, чала кургак» деген мааниси берилген. *Коңур* топоними “кургак” деген түшүнүктү билдирет.

Д.Исаев: «*Коңур* – монгол тилиндеги көп маанилүү *хонхор*, *конхур* деген сөздүн кыргызчага ылайыкташ-тырылган түрү. Балким, бул сөз бурят тилиндеги *хонхор* деген көп маанилүү сөздүн топоним *түзүүчү кең, кеңири, жайык (привальный)* деген мааниси менен байланыштуу болушу да мүмкүн» деген оюн айткан [6, 97]. Монгол тилдериндеги «конхур», «конхор» (углубление, впадина, ухаб, лог, ложбина – терендик, чуңкур, кабак, ойдун, өңгүл, дөңгүл, коо, колот) деген маанилердеги сөздү туюндурат [11, 537].

Коңур – 1. шамал соккон, салкын, муздак өрөөндөгү чөптүү келген саздак жер.

2. Бул өрөөн орографиялык жагынан өңгүл-дөңгүл, кокту-колоттуу, ойдуну бар, саз чөп баскан уңкур-чуңкурлары көп жер.

Д.Исаевдин «Бул сөз бурят тилиндеги *хонхор* – *кен, кенири, жайык* деген маанилерине туура келет» [6, 97] деген пикирине толук кошулууга болот.

Каркыра – Кыргызстандын Ысык-Көл облусундагы өрөөндүн, тоонун, жайлоонун, суунун жана айылдын аты. Каркыра топоними жөнүндө эл арасында аңыздар, уламыштар жана илимий божомолдор көп учурайт.

З.Мамытбеков “Маджму ат-таварих” кол жазмасына анализ жүргүзүүнүн негизинде, Каркыра топонимин Манас баатырдын чоң атасы катарында айтылган Каракарага (Каркыра, Каркар//хан) байланыштуу иликтөөгө алат. Ал изилдөөсүндө Ысык-Көлдүн чыгышындагы азыркы Каркыра жайлоосу менен байланыштырган: “Х кылымдагы “Худуд-ал-алам” аттуу географиялык чыгармада эскерилген кыпчактардын (кимактар) кыргыздарга чектеш бир районунун аты – Каркара-хан (Материалы по истории киргизов и Киргизии, вып. I. М., 1973). Мында Каркархан деген сөз кийин кыргыз тилинин фонетикасына байланыштуу Каркархан эмес, Каркыра болуп өзгөрүп кеткен. Каркара географиялык ат катарында этникалык (каракара уруулар тобу) аттын негизинде пайда болуп, азыркы кезге чейин сакталып калгандыгын көрөбүз” .

“Манас” эпосунда Көкөтөйдүн ашы Ысык-Көлдөгү Каркыра жайлоосунда өткөн жер катары айтылат. Кыргыздар турмуш чындыгын көркөм чеберчилик менен уламышка,

чыгармага айландырып айтып келишкен. Бул жагынан З.Мамытбековдун иликтөө-сүндөгү аныктамасын кубаттоого болот.

Биздин пикирибизде, *Каркыра* ареалдык жактан кеңири таралган топоним. Мисалы, Ош облусунун Алай өрөөнүндө *Каркыра-Көл*, Казакстандын Семипалатинск (Караганда) облусунда *Каракаралы* [7], Алматы облусунда *Каркара* [7, 127], Батыш Монголияда *Хархира* аталыштары бар [12, 328]. Балким, Каркыра антропотопоним болуусу ыктымал.

Кемин - Чүй облусундагы суунун, жердин аты. Алтайда да Хемин түрүндө учурайт. *Кемин* – “суу” деген мааниден келип чыккан.

Корумду. Суунун аты. Монголдун **хорум** сөзү кыргыз тилинде *корум*, *таш* (таштардын үймөгү) деген мааниге туура келет. Топоним *корумдуу*, *таштуу* деген мааниден келип чыккан.

Сары-Жаз – Ак-Суу районундагы өрөөндүн, жердин, суунун, тоо кырканын аты. Топонимист К.Конкобаев “*Сары-Жаз* – большая равнина, широкая низменность, простор” деген мааниден келип чыккандыгын белгилеген. Окумуштуунун бул талдоосу илимий негизге жакын айтылган пикир, бирок “*Сары-Жаз* – табияты жагынан алганда жаз мезгилинин шартын элестеткен, деген маалыматтары өзгөчө кызыгууну жаратат. Балким, *Сары-Жаз* **сырт** сөзүнүн синоними болушу да ыктымал, “башкы”, “чыгыштагы”, “жогорку дөңсөөлүү түздүк” маанисинен келип чыгышы да мүмкүн.

Соң-Көл. Географ окумуштуу С.Өмүрзаков «байыркы түрк тилиндеги сын атоочтор сізиккөл (Махмуд Кашкари боюнча: сузук суу – *синяя прозрачная вода*) [5, 6] калька жолу аркылуу монгол тилдерине **цонхиол** – *терең, тунук* деген мааниде калькалангандыгын белгилеген. Окумуштуунун бул пикири лимнолимдин келип чыгышына толук туура келет.

Сөөк. Топонимист Д.Исаев Түндүк Кыргызстандын Кочкор өрөөнүндөгү Сөөк-Төр суусу, Жумгал өрөөнүндөгү Кызыл-Сөөк суусу, Нарын өрөөнүндөгү Сөөк суусу, Арпа өрөөнүндө тоонун, ашуунун, суунун, жердин аты катары бир нече ирет кайталангандыгын көрсөтүп, Сөөк көбүнчө сууларга тиешелүү ат деп, тарыхый планда *сөөк* – монголчо *сувук* деген сөздүн жергиликтүү эл тарабынан өз тилине ылайыкташтырылып алган формасы. Кыргызча бул сөз көпчүлүккө белгилүү болгон *сай* деген терминге туура келет: “*Сувук* – сухое русло водного потока, канава, ров” деп караган [6, 102–103]. Биздин пикирде, *Сөөк* – “сай” деген мааниден келип чыккан.

Суусамыр. Эпосто өрөөн катары сүрөттөлөт. Жумгалда жайлоонун, тоонун жана суунун аттары. Топоним *суу* жана *самыр* деген эки сөздөн турат. Суусамыр байыркы түрк жана иран тилдеринде эки түгөйдөн туруп, *суу кундузу* деген мааниден пайда болгон (Кыргызстан маданияты гезити. 1973, 22-февраль, 6-7-беттер).

Табылгыты. Тогуз-Тородогу жер аты катары учурайт. Топоним табылгы көп өскөндүктөн аталган. – **ты** көптүктү уюштуруучу байыркы мүчө.

Тамга – Жети-Өгүз районундагы айылдын, суунун жана булуңдун аты.

Байыркы түрк сөздүгүндө *тамга* сөзүнүн эки мааниси берилген. Экинчи мааниси “залив” – “булуң” [3, 530]. *Тамга* – байыркы түрк тилиндеги “булуң” деген мааниден келип чыккан.

Тасма – Ысык-Көл облусунун Түп районундагы дөңсөөнүн аты. Узундугу 20 км, туурасы 10 км ден ашык. *Тасма* – “тилке, узатасынан кеткен кырка жон” [12, 94], “кырка тоо” маанисиндеги географиялык термин. *Тасма* илимий жана санжыралык маалыматтарда кыргыз элиндеги “уруу аты” катары да берилген.

Таш-Тулга. Манастын тулгасы. Соң-Көлдүн түштүк-чыгыш жээгинде Кум-Бел менен Тепши сайларынын аралыгындагы жер аты. Соң-Көлдөн 2,5 чакырым алыстыкта турат. Кыдырата коюлган ар бири сегиз таштан турган тогуз тегеректи түзөт. Ар бир тегерек сегиз гранит таштан турат.

Кыргызстандын аймактарында Манаска, анын минген Аккуласына байланыштуу уламышка айланган жер-суу аттары ондоп саналат.

Түп – Ысык-Көл облусундагы айылдын, булуңдун, өрөөндүн, райондун жана суунун аты. Түп байыркы түрк тилиндеги *туба* деген сөздөн фонетикалык жактан өзгөрүүгө

учураган. Чындыгында, Түп Ысык-Көлдүн кургактыкка кирген суусунун негизинде, географиялык жагынан алганда “булуң” деген мааниге туура келет. Бул топоним жер аты катары Алтайда да кездешет [12, 570].

Турук – Ооганстандагы жер, аймак аталышы. Ысык-Көл облусунун Каркыра өрөөнүнүн аймагында да ушундай аталыштагы жердин аты бар. *Турук* – түрк тилдеринде «стоянка» – «орун, жай, үй-жай» маанисиндеги сөз [8, 156]. Ж.Мукамбаев сөздүгүндө «*турук* – тоонун кептелиш жери» маанисинде жана «кайберендер кача албай камалып кала турган аска жер» деп түшүндүрмө берген. *Турук* «орун-жай» маанисинен келип чыккан.

Чүй – Кыргызстан менен Казакстандагы дарыянын, өрөөндүн аты. Алтайда да бар. *Чу* – “суу” деген мааниден келип чыккан.

Ысык-Көл – Кыргызстандагы эң ири көлдүн аты. Республиканын түндүк-чыгышында жайгашкан. Э.М.Мурзаев менен С.У.Умурзаков *ысык* деген сөздү *ыйык* деген сөз менен байланыштуу чечмелешкен [13, 92–95]. Бул маселени топонимист К.Конкобаев да иликтөөгө алган [9, 24]. Чыгыш Алтайда Ытык топоними бар, Байыркы түрк тилдеринде *idug*, азыркы сибирдик түрк элдеринде ыдык (тува), ызык (хакас), ытык (якут, саха), ыйык (кыргыз) – ыйык, керемет, азиз деген маанини берет.

Жыйынтыктап айтканда, *Ысык-Көл* – “ыйык көл” деген мааниден келип чыккан. *Ысык-Көл* – *Ызык-Көл* деген сөздүн фонетикалык жактан өзгөрүүгө учураган түрү. Байыркы мезгилден бери кыргыздар жана түрк тилдеринде сүйлөгөн калктар Ысык-Көл – “Касиеттүү-Көл”, “Ыйык-Көл” түрүн-дөгү синонимдери менен азыркы учурга чейин да атап келет.

Ошентип, жалпысынан айтканда, “Манастагы” жер-суу аттары ар кандай тилдик катмарлардан турары белгилүү болду. Ошол себептүү изилденилип жаткан эпостогу топонимдер бир түрдүү жалаң кыргыз тилиндеги сөздөрдөн эместиги ачык көрүндү. Эпостогу топонимдерди иликтөө, изилдөө системага салуу иштери дагы алдыда. “Манас” эпосунун Семетей, Сейтек бөлүмдөрүндөгү жер-суу аттары өзүнчө иликтөөгө муктаж. Андан сырткары, ар бир манасчынын варианттарындагы жер-суу аттарын да изилдөөгө болот. Жалпысынан, аталган маселелерди тилдик планда бирдиктүү системага салуу зарыл.

Адабияттар:

1. Акматов Н.Р. Ысык-Көл топонимиясы. –Каракол, 2009.
2. Девону луготит турк: Индекс-словарь. –Тошкент: Фан, 1967.
3. Древнетюркский словарь. –Л.: Наука, 1969. –С. 676.
4. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан. –Фрунзе: Мектеп, 1980.
5. Жапаров Ш. Кыргыз ономастикасы. –Фрунзе: Илим, 1990. –Вып.1.
6. Исаев Д. Жер-суу аттарынын сыры. –Фрунзе: Мектеп, 1977.
7. Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. –Алма-Ата: Наука, 1974.
8. Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии. –Фрунзе: Илим, 1980.
9. Мамытбеков З., Абдылдаев Э. “Манас” эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери. –Фрунзе, 1956.
10. “Манас” эпосундагы топонимдер. /Түзгөн: М.Касымгелдиева. –Бишкек, 2009.
11. Монгольско-русский словарь. –М.: ГИС, 1957.
12. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. –М.: Мысль, 1984.
13. Умурзаков С.У. Этимологические заметки о некоторых топонимах Киргизии. //Ономастика Киргизии. –Фрунзе, 1985. – Вып.1.